

תדפיס מתוך

תמורות יסוד בעם היהודי
בעקבות השואה

הרצאות בכינוס הבין-לאומי התשיעי
של חוקרי השואה

יד ושם • ירושלים • תשנ"ו

גילויים של "לחימה יהודית" במלחמת העולם השנייה

דב לויץ.

שלא כמו במלחמת העולם הראשונה, שבה נלחמו יהודים משני עברי החזית, במלחמת העולם השנייה נמצאו רובם ככולם של הלוחמים היהודיים במחנה של צבאות הברית, תוך הזדהות מירבית עם המטרה הכללית של מחנה זה – להביס את היטלר וגרוריו. יחד עם זאת, בגלל סיבות פוליטיות ואחרות לא התאפשר ליהודים, פרט ל"חטיבה היהודית הלוחמת" (ה"בריגדה"), שהניפה דגל יהודי בחזית, להשתתף במלחמה במסגרת צבא יהודי עצמאי. חשיבותה המהותית של עובדה זו, נוסף על הצד הסמלי והטקסי שכל צבא מטפח ונוהג לפיהם, היא בעיקר בעצמאות המאפשרת להגיע להכרעות ולהחלטות העולות בקנה אחד עם האינטרס הלאומי שהכוח הזה קיים למענו.

דבר מעין זה, מן הבחינה היהודית, לא קרה באף אחד מצבאות הברית, אף-על-פי שבכמה מהם נכללו מאות אלפי חיילים יהודיים, מטוראים עד גנרלים בכירים. החריג הבודד בצבאות הסדירים אכן היתה "החטיבה היהודית הלוחמת", שעל מדי חייליה צוינה בעברית ובאנגלית השתייכותם הלאומית והתנוסס סמלה של יחידה זו: מגן-דוד צהוב על רקע הדגל העברי. מפקדה העליון, הבריגדיר בנימין, אף הצהיר באתני חייליו: "הופקדתי

1 עוד בשנת 1941 הצהיר ד"ר חיים וייצמן: "במלחמה נגד היטלר תובעת לה האומה היהודית מקום בין הלוחמים בשורות-החלוץ. יותר מזה, היא תובעת את זכותה להילחם תחת דגלה ובשמה". ראה: יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך שלישי, ממאבק למלחמה, חלק ראשון, תל-אביב תשל"ב, עמ' 657 (להלן – סלוצקי).

עליכם מטעם האומה היהודית וכל העם היהודי צופה אליכם".² הללו, וגם החיילים ביחידות ארצישראליות אחרות, שלא לדבר על הצנחנים, מילאו במקביל לתפקידם הצבאי ובמשולב אתו גם משימות מיוחדות בקרב היהודים שהיו תחת הכיבוש הנאצי. בין היתר הגישו להם סיוע, ארגנו תנועת מרי, הצילו אותם והגנו עליהם מסכנות.³ כל זאת – מתוך תודעה לאומית חזקה ועל דעת מפקדיהם.

על כל אלה יש להוסיף, שעצם הקמתן של היחידות האמורות נבעה, בין היתר, גם מתוך אינטרס לאומי מובהק – לחזק את מעמדם המדיני והצבאי של היהודים בארץ לאחר המלחמה. קיומן של יחידות אלה ומכלול פעולותיהן מייצגים אפוא תופעה מיוחדת שניתן לכנותה בשם "לחימה יהודית"⁴ והכוללת, בין היתר, אלמנטים של הזדהות, סולידריות ומחויבות כלפי יהודים באשר הם וכן כבוד לאומי וכל המשתמע מכך.

"הלחימה היהודית" בלטה בייחודה גם באירופה הכבושה, ובמיוחד בחלק מן הגטאות וביחידות פרטיזניות יהודיות. נוסף על העובדה שכל הלוחמים שם היו יהודים, עצם לחימתם נבעה מהיותם יהודים ובתור שכאלה הם היו שרויים בסכנת-מוות מתמדת וכוללת.

הלחימה של יהודי הגטאות היתה בעיקר תגובה טבעית על הסכנה המוחשית והיומיומית של החיסול הפיזי שלהם עצמם, של בני ביתם ושל עמם. לעומת האחרים לחמו היהודים ללא מרכז מדרוך ומכוון, ללא ממשלה-בגולה ובדרך כלל – גם ללא בעלי-ברית אמיתיים. מדובר אפוא במאבק נואש של מיעוט לאומי המפוזר בתוך ישות עוינת נגד המעצמה

2 שם, עמ' 781.

3 הידיעות הראשונות על שואת יהודי אירופה הגבירו את תנועת ההתנדבות ליחידות הארצישראליות בצבא הבריטי. בהקשר זה גם דובר על אפשרות הקמתן של "פלוגות הורסי גטאות". שם, עמ' 691. חיילים ארצישראלים ששירתו באלכסנדריה של מצרים יצאו לא פעם להילחם עם נשק קר נגד הפורעים ביהודי המקום. שם, עמ' 738.

4 כאן המקום לאזכר את הדברים דלהלן שהשמיע יידי פרופ' מרדכי אלטשולר ככינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה ביד ושם: "מרבית החיבורים שראו אור עד עתה מטפלים בצורה זו או אחרת בלחימתם של יהודים... נגד הנאצים. אך השאלה בעלת החשיבות, האם לחימה זו נבעה – ואם כן, באיזו מידה נבעה – מתנאים, מגורמים וממניעים יהודיים ספציפיים, או בלשון אחרת, האם היתה זו לחימה יהודית ועד כמה היתה זו מלחמה יהודית, עדיין פתוחה ומחכה למחקרים נוספים". מרדכי אלטשולר, "לחימה יהודית ולוחמת יהודים בברית-המועצות", השואה בהסטוריוגרפיה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 185.

הנאצית האדירה ובני-בריתה המקומיים. נכון, שצורת מאבקו של המיעוט היהודי ועיתויו הושפעו ואף הוגבלו עקב תנאי המציאות ובשל שורה של גורמים חיצוניים, אך ההחלטה בעניין קביעת העיתוי של המאבק, בחירת זירת הקרב והאופן והמטרה המיוחדת בכל אחד מן השלבים השונים של המאבק הזה – כל אלה התקבלו בצורה עצמאית לחלוטין! גישה זו באה לידי ביטוי נמרץ בתשובה החד-משמעית שהשיבה הנהגת המרד בגטו ורשה למחתרת הפולנית שביקשה לסכל את כוונתו להתקומם בגלל סיבותיה היא; התשובה היתה: "תהיה מלחמה והיא תהיה בשטח הגטו!"⁵ וכך אכן קרה. אין ספק, שבמציאות של הגולה המודרנית היה זה אקט בלתי-שגרתי: מרד יהודי בתור שכזה המגלם בתוכו, בין היתר, גם תעוזה ומחאה.

לא בכדי הגיב, לנוכח המרד בגטו ורשה, ביטאון הנוער הקתולי המחתרתי *Prawda Młodych*, כדלקמן: "היהודים לוחמים לא על חייהם... לא כדי להציל את עצמם ממוות, אלא על דרך המוות. כדי למות כאנשים ולא כתולעים. לראשונה מזה 1,800 שנים התעוררו משפלותם".⁶

התייחסות אחרת למרד, מפי איש מחוגי המחתרת הפולנית, היתה: "ברגע זה מתחוללת בטמון לנו מלחמה של ממש עם חילופי יריות, שריפות ואפילו בהשתתפות משוריינים ותותחים – מלחמת היהודים של זמננו, הראויה לקולמוסו של יוסף פלאוויס חדש".⁷

ואילו חוגים ימניים שישלטו בשעתו בפולין העצמאית, שלא היו מסוגלים להשלים עתה עם העובדה שהמרד הוא אקט של "לחימה יהודית", הפיצו שמועות מרושעות שמדובר במבצע שיזמו הסובייטים וסוכניהם ואשר בוצע על-ידי קומוניסטים גרמנים-ארים, חיילים וקצינים פולנים ממוצא יהודי וכדומה.⁸

ארגון "החלוץ הלוחם" בגטו קרקוב, שביצע מיתקפת רימונים מוצלחת על בתי הקפה בעיר, בעת שישבו בהם קצינים גרמניים, ניסה ליצור את

5 ישראל גוטמן, "מרד גטו ורשה בפרספקטיבה הסטורית 1943-1993", ילקוט מורשת, נ"ד (ניסן תשנ"ג), עמ' 29.

6 ישראל גוטמן, יהודי ורשה – 1943-1939, גטו, מחתרת, מרד, תל-אביב תשל"ז, עמ' 415 (להלן – גוטמן).

7 כפי שמובא אצל גוטמן, שם, עמ' 413. Ludwik Landau, *Kronika lat wojny i okupacji*, Vol. II, Warsaw 1961, p. 358.

8 שם, עמ' 418-419.

מקומית מתוך הכרה בהעדפת הגטו, כל עוד לא הגיעה פקודה ממוסקוואה.¹² בגטו מינסק יצאה וזיזמה מן היהודים ה"זרים", שהובאו מפולין (השווה עם מה שאירע בצרפת ובבלגיה) וגם שם, כמו בוויילנה, התארגנה המחתרת בתוך הגטו לפני שהיקמה המחתרת הקומוניסטית (העירונית); היא גם לא סמכה יותר מדי על עזרתה. שכן זו עמדה בתוקף על כך שהמחתרת בגטו תהיה כפופה לסמכותה ואף טענה כנגדה "מי נתן לכם את הפקודה להקים מטה מחתרת?"¹³ וכדומה. למרות שהן אלה והן אלה ראו את המטרה העיקרית ביציאה ליערות כדי להצטרף לפרטיזנים. התעוררו ביניהן חילוקי דעות בשאלת ההצלה; בעיני אנשי הגטו נראתה זו כמטרה המרכזית בצד הלחימה והנקמה בנאצים.¹⁴ שהרי לעומת הלחימה בשורות הצבא הסדיר, שהוקם קודם כל בתור חובה אזרחית ופטריוטית, היתה הלחימה הפרטיזנית עבור היהודים גם אפשרות סבירה לנקוט צעד של הגנה עצמית, או לנקום בשם עצמם או בשם עמם; היו גם כאלה שראו בה פתח הצלה.¹⁵ לפיכך היה על המחתרת בגטו "להשתחרר משרירות לבם של מפקדי הבסיסים הפרטיזניים באזור בנכונותם לקלוט המוני יהודים", לרבות "לא-כשירים ללחימה".¹⁶ בעיה זו, שהיתה בעלת חשיבות קיומית לגבי יהודים רבים, נפתרה במידת מה במספר יחידות פרטיזנים יהודיות שקלטו גם זקנים וילדים; כאלה היו יחידה מס' 106 בפיקודו של שמעון זורין ואחרות.¹⁷

- 12 "זהיו כאלה, כמו איציק ויטנברג, מראשי הקומוניסטים, שלא חיכו לפקודה ובכל זאת השתכנעו. שמו של ויטנברג נמחק משום ש"במקום לצאת ליער הוא נהג כציוני... שיש להילחם תחילה בגטו". קובנר, עמ' 37.
- 13 שלום חולבסקי, בסופת הכיליון, יהדות ביילורוסיה המזרחית במלחמת העולם השנייה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 147.
- 14 שם, עמ' 159.
- 15 לעומת הקביעה של איש הוועד העירוני של המפלגה הקומוניסטית במחתרת במינסק, גרסימנקו, שסבר שיחידות הפרטיזנים "זקוקות ללוחמים ולא למחנות-נוודים של זקנים וילדים", טען איש הנהגת המחתרת בגטו מינסק הרש סמולאר: "זהרי אנו מחויבים להציל את כל אלה שנשקפת להם סכנת מוות", שם, עמ' 156.
- 16 האלטנטיבה של בריחה ליערות כללה את שני האלמנטים שאליהם שאפו המוני היהודים בגטו: לחימה ונקמה בנאצים וסיכויים להצלת החיים. שם, עמ' 173.
- 17 בסך הכל מדובר ב־7 יחידות: 208, 406, "בודיוני", "קוטווב", "דזירדז'ינסקי", "לאזו", ר"מ 106, שם, עמ' 167.

הרושם שמדובר בלחימת פולנים. אכן, מקרה זה הוא פרדוקס שהצמיחה המציאות דאז: "שהרי מחד גיסא צריכה הפעולה להיות מעין מחאת הנוער היהודי הנוקם נקמת עמו, ומאידך גיסא חוששים שמא חשיפתו תביא לפגיעה בגטו".

לא כך היו פני הדברים בגטאות שהתמרדו במידה זו או אחרת ושבהם התנהלה "לחימה יהודית" מובהקת מתוך גישה עצמאית מוחלטת ומופגנת כלפי גורמי-חוץ מחד גיסא, ודבקות יתירה בציבור היהודי חסר התקווה שבתוך הגטו — מאידך גיסא. כך נהג הארגון היהודי הלוחם בגטו וילנה, כאשר לא קיבל את נימוקיהם של שליחי הפרטיזנים הסובייטיים בדבר "חוסר הסיכוי להילחם בתוך הגטו" ודחה את הצעותיהם "לצאת בהקדם ליער, כדי להילחם באויב כאדם חופשי".¹⁸ במקום זאת נותר הארגון עם המוני הגטו עד סמוך לחיסולו, תוך ניסיון נואש לשלבם בהתנגדות נמרצת נגד מזימות הגרמנים.

מטעם ארגוני המחתרת של גטאות וילנה וורשה שוגרו שליחים לגטאות אחרים כדי לעורר גם שם התנגדות.

בשורה של גטאות קטנים במזרח פולין כמו ז'טל, טרצ'ין, לאחווה, נייסווייז' ועוד לבשה "הלחימה היהודית" אופי של התקוממות עצמית שהקיפה את רוב-רובם של היהודים. בראשה עמדו מנהיגי הקהילה.¹⁹

ההסכמה לפעילות בכיוון של "לחימה יהודית", (לפי הפירוש המקומי) לא הושגה בקלות, אם בכלל, בכל המקומות. אפילו בוויילנה וגם בוורשה ובביאליסטוק התקשו הקומוניסטים להחליט על תמיכה בהתקוממות

- 9 יעל פלד (מרגולין), קרקוב היהודית 1939-1943, עמירה, מחתרת, מאבק, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 217.
- 10 אבא קובנר, "נתחיל מרחוק", בתוך: רחוקה קורצ'ק-מראל ויהודה טובין (עורכים), אבא קובנר משלו ועליו, תל-אביב 1988 (להלן — קובנר), עמ' 35.
- ניתן לערוך מעין הקבלה לאותה גישה בשני גטאות נפרדים: כמו שדחה בשעתו ארגון פפ"א או בגטו וילנה את הצעות הפרטיזנים הסובייטיים (מארקוב) לעבור ליער ולוותר על עקרונות המרד בגטו גופא, כך דחה גם "אי"ל" (הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה) את הצעות הפרטיזנים הפולניים (A.K), דהיינו "ארמייה קראיובה" להעביר את הלוחמים לוויילנה כדי למנוע מרד באותו זמן.
- 11 דב לוי, "יודנראטים ועירים כהנהגה לוחמת", דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאציות, ירושלים 1979, עמ' 113-125.

הגדיל לעשות מבחינה זו המפקד בפועל של יחידת "קאלינין" טוביה ביילסקי, ששלח שליחים לגטאות במערב ביילורוסיה וקלט במחנה שלו מאות משפחות של יהודים משם – למעלה מ-1,200 נפש. הוא דאג להגנתם, לקיומם ואף לספק להם, במידת האפשר בתנאי מצור, את צורכי הדת והחינוך שלהם. בערך 150 מפיקודיו השתתפו במיבצעים צבאיים ממש, אך את עיקר "הלחימה היהודית" ראה ביילסקי במילוטם של בני עמו מהטבח הנאצי, כפי שאמר: "אם תינתן לי הבחירה להרוג עשרות גרמנים או להציל יהודי אחד, אני אלך להציל את היהודי".¹⁸ הוא גם נתן עדיפות לפעולות נקם ברוצחי יהודים באזור.

דאגה לגורלם של יהודים נרדפים ומחויבות לסייע להם שררה גם בקרב לוחמים ביחידות פרטיזניות קרביות, שעיקר פעילותן היה לחימה מתמדת נגד כוחות הגרמנים ועוזריהם. אולם, היכולת של הלוחמים היהודיים להגיש לאחיהם ובני עמם הכלואים בגטאות או המשוטטים ביערות עזרה ממשית היתה מוגבלת מאוד בשל אילוצים צבאיים ופוליטיים. אין תימה אפוא, שלוחמים יהודיים ביחידות מעורבות מבחינה אתנית התקשו לקבל ממפקדיהם אישור ליזמתם זו. הדילמה הקשה שהציבה הבחירה בין השיקולים הצבאיים והפוליטיים ובין השיקולים האנושיים-לאומיים ניצבה גם לעיני המפקדים ביחידות הקרביות היהודיות, אך בדרך כלל הכריע אצלם השיקול האנושי-לאומי, שהרי הצלת יהודים נתפסה בעיניהם כחלק בלתי נפרד מן המלחמה נגד היטלר. להלן מספר דוגמאות:

— אברהם אמסטרדם הרכיב ופיקד על יחידת פרטיזנית בת 47 יהודים שריכוז ביערות דולצ'ה שממזרח לקרקוב.

— ד"ר יחזקאל אטלס הקים יחידה קרבית מבין שרידי גטו דרצ'ין שבמערב ביילורוסיה ופיקד עליה. היחידה נודעה במבצעה נגד חילות-מצב, בפעולות

18 משה בירך, וזאת לתעודה, בגטאות וביערות ביילורוסיה, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"א, עמ' 172. למעשה הפעיל ביילסקי רשת מאורגנת לחילוץ יהודים, כולל זקנים וילדים, מן הגטו. עמידתו לימין בני עמו יצרה לא פעם עימותים קשים בינו ובין הפיקוד הפרטיזני העליון. כך, למשל, התנגד נמרצות להוציא ממחנהו 150 לוחמים. במצוד הגדול בקיץ 1943 סירב לציית לפקודת הפיקוד הפרטיזני העליון והמשיך לחפות בנשק על בעלי המשפחות עד שחילצם מן הכיתור. שם, עמ' 136-137.

נקם שביצעה ובסיוע שנתנה למחנה משפחות של נמלטי גטאות שהקימה היחידה.¹⁹

— הרשל בירנבוים, שהיה נפח באחד הכפרים שבאזור טרנופול שבמזרח גליציה, פעל נגד הגרמנים מבסיס שביערות גריליזימוב; שמו היה לאגדה. הוא התמסר להצלת עשרות יהודים מגטו סקאלאט ולפעולות נקם ברוצחי יהודים מבני המקום.²⁰

— מפקד נוסף ממין זה היה יחיאל גרינשפאן, שעמד בראש יחידת פרטיזנים שפעלה ביערות פארצ'ב שבפולין. בין היתר קלט יהודים מן העיירות שבמחוז לובלין שנמלטו מן הגירושים למחנה-ההשמדה סוביבור ואחרי המרד במחנה זה. לוחמיו שימשו גם כוח-מגן למחנה המשפחות שהקימו היהודים הנמלטים. יחד עם זאת ביצע גרינשפאן התקפות על עמדות ועל מתקנים של הצבא הגרמני.²¹

בין הפיקוד היהודי על הגדודים ה"ווילנאיים" ובין מטה הפרטיזנים האזורי של דרום ליטא, התנהל מאבק סמוי על חילוץ יהודים מן הגטו וצירופם לשורות הפרטיזנים. הפיקוד היהודי לא ציית לפקודת המטה לפיה אין להביא עוד יהודים ליער.²² הפיקוד היהודי הורה למפקדי המשנה "להוליך כל קבוצת יהודים שתזדמן למבואות היער – לדרכים צדדיות, כדי שלא ישגיחו בהם האיכרים והפרטיזנים מיחידות אחרות, מכיוון שפקודה

19 שמואל בורנשטיין, פלוגת הד"ר אטלס; סיפורו של פרטיון יהודי, תל-אביב תשכ"ה; משה כהנוניץ, מלחמת הפארטיזנים היהודים במזרח-אירופה, תל-אביב תשי"ד (להלן – כהנוניץ). עמ' 384-385, 398-399.

20 אברהם ווייסבראד, עם שטארבט א שטעטל – מגילת סקאלאט (באארבעט און רעדאגירט פון י" קאפלאן), מינכן 1948, עמ' 160-178; כהנוניץ, עמ' 245; ספר הפרטיזנים היהודים, כרך ב', מרחביה 1958 (להלן – ספר הפרטיזנים היהודים) עמ' 251.

21 עם שחרור האזור ביולי 1944 שרדו ביחידה 120 לוחמים ובמחנה 200 נפש בערך. שמואל קרקובסקי, לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים – 1942-1944, תל-אביב תשל"ז, עמ' 173, 182, 283, 331, 343, 346, 359.

22 הפקודה לאסור הבאת יהודים נוספים ליער נומקה בסיבות ביטחון וגם בטיעונים פוליטיים וכלכליים. אבל בעיקר בשל החשש שייער זה, הנמצא כלבילבה של אוכלוסייה ליטאית עוינת ואנטישמית והקרוב כל כך לעיר הבירה, ייהפך ליער בעל אופי יהודי מובהק. הפיקוד היהודי נאלץ להשלים עם הגזירה המנומקת בהגיון, "אך איש לא חשב לקיימה". ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 108.

חברי תנועות הנוער וצנחנים מארץ-ישראל לארגן קבוצת לוחמים ולצרף אליהם משפחות יהודיות לא הצליח. כמובן לא הגיע למימוש רעיון בדבר "הקמת קבוצות פרטיזנים נפרדות שיפעלו למען מטרות יהודיות". המחתרת היהודית במחנה-העבודה נובאקי, שמנתה למעלה ממאתיים איש, השתלבה ברגע הקריטי (המרד הסלובקי בסתיו 1944) במערך הקרבי הכללי, וזאת בהשפעת הקומוניסטים שמשקלם היה מכריע.²⁷

בתנועות הפרטיזנים שפעלו ביוגוסלביה, בכלגריה וביוון כמעט לא היו יחידות יהודיות. אחת הסיבות לכך היתה כנראה שרובם ככולם התקבלו לשורות הלוחמים כשווים בין שווים. יחד עם זאת, היו גם ניסיונות של קבוצות מאורגנות של חברי תנועות נוער ציוניות להצטרף לפרטיזנים כגופים מיוחדים, אך עסקני המפלגה הקומוניסטית סיכלו את כל הניסיונות הללו. ניסיון כזה עשו 250 צעירים שהיו מאורגנים במסגרת גדוד יהודי באי ראב שביוגוסלביה. לפני כן, בתקופת הכיבוש האיטלקי, פעל גוף זה במשך זמן מה כיחידה עצמאית תחת דגל תכלת-לבן. בסופו של דבר פתרו אנשי הגדוד הזה בין יחידות-המשנה של חטיבת פרטיזנים יוגוסלוביות. רובם ככולם של החברים נפלו בקרבות הקשים שניהלה החטיבה נגד הגרמנים.²⁸

המצב במערב-אירופה הכבושה היה שונה מזה שהיה באזורים שתוארו לעיל; ואף-על-פי כן קיימה גם בתנאים המיוחדים האלה מידה של "לחימה יהודית", שאופייה הוכתב כמובן על-פי המציאות במקום. במיוחד אמורים דברים אלה בצרפת ובבלגיה. לגבי ארצות אלה מתנהל ריכוח באיזו מידה ניתן להגדיר כ"יהודיות" את כל הפעולות שעשו שם יהודים נגד שלטון הכיבוש הנאצי, שכן פעולתם של רבים מהם היתה במסגרות של ארגוני השמאל הבלגיים והצרפתיים. יחד עם זאת, רבות מן העובדות הנוגעות לפעילותם של היהודים שם בזמן המלחמה אינן מותירות ספק שאמנם מדובר בתופעה בולטת וחשובה.

27 לפרטים נוספים על הנושא ראה: יהושע ר' ביכלר, "לחימה יהודית ולחימה של יהודים – המקרה של סלובקיה", דפים לחקר תקופת השואה, מאסף י"ב (תשנ"ה), עמ' 239-246; אלי שדמי, "הצנחנים מארץ-ישראל במרד הסלובקי", פרקים בקורות שואת יהודי סלובקיה, גבעת חביבה 1988, עמ' 25-26.

28 סלוצקי, עמ' 610; והשווה: ישראל גוטמן, מאבק בנתיב הייסורים – התנגדות היהודים לנאצים בתקופת השואה, ירושלים 1988, עמ' 193.

זו ידועה להם".²³ בצורה זו הוכרחו ליער גם אחרוני גטו וילנה ואף שורפי הגוויות שנמלטו מאתר רצח ההמונים בפונאר.²⁴ כל זה נעשה כאמור בצל האיסור הרשמי להביא יהודים נוספים וגם תחת האיום – שאף הוצא אל הפועל – לחסל את קיומן הלאומי העצמאי של היחידות היהודיות הללו והאחרות.²⁵ אולם, הודות למסורת של מעורבות לאומית, שכבר היתה מושרשת בקרב לוחמי הגדודים הווילנאיים ובשל עוצמת האידאולוגיה שפיעמה בהם, שאפשרה להם אף מחתרת ציונית בתנאי היער, נמשכו שם ביתר שאת תופעות של סולידריות יהודית, הווי תרבותי ייחודי ואף הונח שם היסוד לתנועת "הבריחה" לארץ-ישראל, שהחלה מליטא מיד עם שחרור כל האזור מן הכיבוש הנאצי.²⁶

בסלובקיה פעלה מחתרת יהודית מאורגנת כהלכה. יחד עם זאת לא היתה זו צורת התנגדות מזוינת שניתן לראות בה "לחימה יהודית", פרט אולי למקרה אחד וכנראה יחיד, שבו עלה בידי קבוצה של צעירים יהודיים לחמוק מן השילוח למחנות ההשמדה משום שהתגוננו בנשק ופגעו בכוח של זנדרמים שניסה ללכוד אותם. ניסיון שעשו במשולב

23 שם, שם.

24 לפרטים על המאמצים לחלץ את אחרוני היהודים בגטו וילנה (עובדי קאליס ר' הק"פ) מינואר ועד אפריל 1944, והבאתם כבסיס לחישוב מספר "שורפי המתים" היהודיים בפונאר, ראה, שם, עמ' 141-145.

25 תנועת הפרטיזנים הסובייטית היתה אמורה להיות לאומית מבחינה רגיונלית ובינלאומית מבחינת ההרכב האנושי שלה. ככל הנראה היתה זו אחת הסיבות העיקריות לפירוקן של יחידות לאומיות כולל אלה היהודיות. כך חוסל האופי היהודי בשורה של יחידות קרביות מובהקות: בתחילת שנת 1943 פורקה ופוזרה פלוגה של הגדוד ע"ש שצ'ורס; בסוף שנת 1943 פורקה ופוזרה פלוגה מס' 3 (בפיקוד קפלינסקי) של גדוד אורליאנסקי; בסוף שנת 1943 פורק ופוזר הגדוד על שם ז'וקוב; בשנת 1943 פורק הגדוד על שם פארחומנקו; בספטמבר 1943 פורק הגדוד "נקמה"; באותו חודש פורק גם הגדוד ע"ש כגנוביץ (ריסנה); במארס 1944 פורק הגדוד ע"ש כגנוביץ (פולטיה); בתחילת שנת 1944 הוסיפו לגדוד על שם אורדז'ניקידזה אנשים שאינם יהודים; באביב 1944 הוסיפו ל-4 הגדודים הווילנאיים אנשים שאינם יהודים והחליפו את הפיקוד; יחידה על שם מרדכי אנילביץ, שהיתה מורכבת משרידי המרד בגטו ורשה, התקיימה במשך זמן קצר ביערות וישקוב. כנראה שהרבה מאוד יחידות יהודיות קטנות נשחקו או הושמדו במציאות הקטלנית ששררה ביערות הפרטיזנים במזרח אירופה.

26 ספר הפרטיזנים היהודים, כרך ב', עמ' 155-156. והשווה: רב לוי, "מבשרת העליה מליטא בתום הקרבות", רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, תל-אביב תשמ"ט-1988, עמ' 241-243.

"לחימה יהודית" במלחמת העולם השנייה

ניתן לסכם ולומר, שגם לאור העובדות שהוצגו כאן על גילויים של "לחימה יהודית", מסתבר שמדובר בתופעה שבאה לידי ביטוי כזה או אחר ובעוצמה זו או אחרת בעמידתם של היהודים נגד הכיבוש הנאצי באירופה המזרחית והמערבית גם יחד. בין היתר בלטו בה הדאגה, הסולידריות, המחויבות לגורל המיוחד של כלל היהודים תחת הכיבוש וההכרה בו, קבלת החלטות עצמאיות לפי אינטרס יהודי גרידא, טיפוח אלמנטים כמו סמל ודגל, כבוד לאומי ומסורת ומעל הכל – נקמה והצלה.

הצלה של יהודים ונקמה ברוצחיהם היו אכן בין האלמנטים המאפיינים של כל סוגי המסגרות הצבאיות והצבאיות למחצה, לרבות ארגוני מחתרת, שניהלו, במידה זו או אחרת, "לחימה יהודית". לא בכדי נכתבה במרכז של כרזה שקראה לצעירי ארץ ישראל להתנדב ל"חטיבה היהודית הלוחמת" הסיסמה "לנקם ולגאולה".²⁹ שלא לדבר על כך שיחידות פרטיזנים יהודיים נקראו באופן רשמי בשמות כגון "נקם", "הנוקם" וכדומה. בנושאים מרכזיים אלה היתה הסכמה כללית בין חוגי הציונים ל"סתם יהודים" בעלי השפעה. אולי ראוי לציין גם את אותם קומוניסטים יהודיים במזרח אירופה, ובעיקר במערב, שתפסו את הייחוד של הגורל היהודי והעלו פתרונות הולמים, למרות שאלה לא עמדו בקריטריונים האידיאולוגיים הנוקשים של מפלגתם. ולסיום, אפשר מאוד שבעתיד הקרוב ייחשפו גילויים רבים נוספים של "לחימה יהודית". מכל מקום, ראוי תופעה זו לתשומת לבו של ציבור החוקרים המתעניינים בהשתתפותם הפעילה של היהודים במלחמת העולם השנייה.

אמנם בארצות אלה התגוררו יהודים רבים שמצוקת בני עמם הטרידה את מנוחתם, אבל הם לא התגייסו לגוף לוחם מובהק, אלא נרתמו לפעולות הצלה של יהודים, שבהן ראו חזית חשובה ובעלת סיכויים לתת תשובה הולמת למצבו הספציפי של המיעוט היהודי. גישה זו השפיעה במידה רבה על הארגונים המחתרתיים היהודיים שקמו שם באותו זמן. פעילותם התנהלה כמעט במקביל במישור ההצלה והסיוע ובמישור הצבאי.

בין הארגונים העיקריים שפעלו בכיוונים אלה בצרפת היו: "סולידריטה" (Union des Juifs pour la résistance et l'entraide, או בקיצור UJRE), מיסודם של קומוניסטים יהודיים, ו"הצבא היהודי" (Armée Juive או AJ), שיסדו הציונים. אלה ואלה ריכזו את מירב מאמציהם להצלת יהודים, ובמיוחד ילדים ונוער, הברחתם לדרום צרפת, לספרד ולמקומות אחרים, מתן כיוע לנזקקים ופגיעה במלשינים. כל זאת – תוך כדי השתתפות פעילה במבצעים צבאיים נגד הגרמנים ובמרד הכללי באוגוסט 1944.²⁹ המגויסים ל"צבא היהודי" נשבעו על ספר תנ"ך ודגל תכלת-לבן. בשני ארגונים אלה בלט מספר גדול של מהגרים ממזרח אירופה.³⁰

תפקיד חשוב בפעילות ההצלה וההתנגדות היהודית בבלגיה הכבושה מילא גוף מחתרת בשם "הוועד להגנת יהודים" (Comité de Defence des Juifs או בקיצור CDJ), שיסדו קומוניסטים יהודיים ואנשי "פועלי-ציון שמאל". רובם היו מהגרים שבאו ממזרח אירופה. בין היתר השתתפו חברי "הוועד להגנת יהודים", באפריל 1943, בהתקפה על משלוח יהודים לאושוויץ; כתוצאה מפעולתם נמלטו 231 יהודים.³¹

29 לפרטים נוספים על נושא זה ראה: יוסף אריאל, "ההתנגדות וההתנגדות היהודית בצרפת בתקופת מלחמת העולם האחרונה", יד ושם – קובץ מחקרים, כרך ו', ירושלים (תשכ"ז), עמ' 191-215; שמואל רנה קפל, מאבק יהודי בצרפת הכבושה, ירושלים תשמ"א.

30 חלק גדול מחברי המחתרת היהודיים עדיין לא התאקלמו בצרפת ושמרו על עצמאותם ועל ייחודם. רובם התגוררו באזורים אחרים שהיו קרובים זה לזה. הם טרם השתחררו לגמרי ממבטאם וניתן היה לזהות אותם בקלות. משום כך גם התקשו יותר להיכלל בשורות ההתנגדות הכללית של צרפת. פרטים על כך מובאים במסמך מאותו זמן המצוי בארכיון הציוני בירושלים, בתיק S/25/8907.

31 לפרטים נוספים ראה: שלמה קלס, "פעולות המרי והלחימה היהודית בבלגיה בתקופת השואה", ציון מ"ז (ד) (תשמ"ב), עמ' 463-481; יעקב גוטפרינד, "ראשיתה של תנועת ההתנגדות היהודית בבלגיה", ילקוט מורשת, ט"ו (תשל"ג), עמ' 25-32.

32 ראה נוסח הקול-הקורא לצעירים הארצישראליים להתגייס לחטיבה היהודית הלוחמת (הבריגדה) ובמרכזו שתי המלים: "לנקם ולגאולה!", סלוצקי, הערה בעמ' 698. וכך אמר החייל ר' וייס, שיצא לחזית איטליה: "אני שמח על הנסיעה לצפון. תהיה הזדמנות לנקמה, לה חיכיתי זמן ממושך מדי", גוולי אש, תל-אביב 1952, עמ' 656. ואכן, משנתקלו לראשונה בשבויי האויב "כל אנשי הבריגדה, כמעט בלי יוצאי מן הכלל, לא יכלו להתאפק – התפרצו והחלו בהמוניהם לרגום את הגרמנים באבנים, להשתמש במוטות ברזל ובאלות. איש לא יכול היה לרסן אותנו, כי כאן פעל רק האינסטינקט הטבעי ביותר - רצון הנקמה של אנשים, אשר הוריהם, אחיהם ואחיותיהם נשחטו בידי חיות אלה". שם, עמ' 601.